

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN ARMUD (*PYRUS*) NÖVLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Qənbərov D.Ş., Babayeva S.R., Quliyeva S.Q.

Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi
e-mail: qenberov71@mail.ru

Məqalədə Rosaceae Adans fəsiləsinin Pyrus L. cinsinə daxil olan növlərin taksonomik tərkibi, coğrafi areal sinifləri və ekoloji qrupları haqqında məlumat verilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsinə görə Pyrus cinsinə 15 növ daxildir. Fitocoğrafi təhlilə əsasən Atropatan coğrafi areal sinfi 9 növlə təmsil olunur və ümumi floranın (60 %) təşkil edir. Qarabağ coğrafi areal sinfi 3 növlə (20 %), Şərqi aralıq dənizi, Avropa və İran coğrafi areal sinifləri isə monotipdir. Ekoloji qrupların təhlilinə əsasən mezofitlər 7, mezokserofitlər 5, kserofitlər isə 3 növlə təmsil olunur.

Açar sözlər: *pyrus, areal sinfi, ekoloji qrup, taksonomik tərkib, endem növlər*

Giriş

Regionların bioloji müxtəlifliyinin elmi əsaslarla tədqiqi, səmərəli istifadəsi, bərpa, mühafizəsi aktual problem kimi vacib elmi və iqtisadi əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab edilir. Bu problem təbii sərvətlərin qorunması və bərpa üçün kompleks tədbirlərin hazırlanmasını tələb edir. Təbii sərvətlər içərisində bioresurslar xüsusi yer tutur ki, onun da tərkib hissəsi kimi bitkilər aləmi insanların ehtiyaclarının əsasını təmin edən ümumxalq sərvətidir. Bu sərvətdən bacarıqla istifadə etmək üçün, onun qorunması, nadir növlərin genofondunun toplanılması və məhsuldarlığının artırılması alimlərin daim maraq dairəsindədir.

Bu səbəbdən regionda yayılmış Naxçıvan MR florasında yayılan *Pyrus* cinsinin növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, faydalı növlərinin, təbii ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, təbii-tarixi, ekoloji, antropogen və s. təsirlərdən dəyişmiş şəraitə uyğun tədqiqatın aparılması, mühafizəsi, səmərəli və davamlı istifadə imkanlarının araşdırılması üçün əməli təkliflərin, tövsiyələrin işlənilməsi aktual problemlərdəndir.

Material və metodlar

Tədqiqatlar 2018-ci ildən həyata keçirilir. Tədqiqat ərazisi kimi Naxçıvan MR-in müxtəlif bölgələri, obyekt kimi isə *Pyrus L.* cinsinə aid olan növlər seçilmişdir. Növlərin dəqiqləşdirilməsində Черепанов С.К. “Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР)” [9], Гроссгейм А.А. “Анализ флоры Кавказа” [7], “Флора Азербайджана” [8], Т.Н.Талибов və Ə.Ş.İbrahimovun “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” [6], A.Əsgərovun “Azərbaycanın bitki aləmi” [1] kitablarından, Ə.Ş.İbrahimov, M.Z.Piriyev, D.Ş.Qənbərovun “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Gülçiçəklilikimilər fəsiləsinin ağac və kolları adlı metodiki vəsaiti”ndən [2], istifadə edilmişdir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında əsas fəsilələrdən biri də Gülçiçəklilikimilər (*Rosaceae* Adans.) fəsiləsidir. Fəsilənin ağac və kol bitkiləri 23 cinsdə 116 növlə təmsil olunmuşdur və aparıcı cinslərindən biri də *Pyrus L.* (armud) cinsidir. Naxçıvan MR florasında cinsin 15 növü yayılmışdır [3, 4, 6].

Pyrus cinsinə daxil olan növlərin çiçəkləri qalxanvari çiçək qurupunda toplanaraq qrup halında, bəzən isə tək-tək yerləşir. Kasacığı töküləndir və 5 yarpaqcıqlıdır. Xaricdən keçətüklü, daxildən isə tüklüdür. Ləçəkləri çılpəkdir, erkəkciyi 15-20 ədəddir, sütuncuğu 5-dir, yumurtalığı 5 yuvalıdır. Meyvələri dəyirmi formalı, qaidədən saplağa keçəndir. Meyvənin ət hissəsi daşlaşmış hüceyrəlidir. Yarpaqları saplaqlı, bəzən isə tam lələkvari kəsimlidir (Cədvəl 1).

Naxçıvan MR-in armud növlərinin coğrafi areal sinifləri və ekoloji qrupları

№	Növlərin adı	Coğrafi areal sinifləri	Ekoloji qrupları
1.	<i>Pyrus syriaca</i> Boiss.	Şərqi aralıq dənizi	Mezofit
2.	<i>P. acutiserrata</i> Gladkova.	Atropatan	Mezokserofit
3.	<i>P. communis</i> L.	Avropa	Mezofit
4.	<i>P. nutans</i> Rubtz.	Qaradağ	Mezofit
5.	<i>P. voronovii</i> Rubtz.	Qaradağ	Mezofit
6.	<i>P. raddeana</i> Woronow.	Atropatan	Mezokserofit
7.	<i>P. oxyprion</i> Woronow.	Atropatan	Kserofit
8.	<i>P. zangezura</i> Maleev.	Qaradağ	Mezokserofit
9.	<i>P. salicifolia</i> Pall. <i>P. c. var. angustifolia</i> KÜth. <i>P. c. var. latifolia</i> Alexeenko	İran	Mezofit
10.	<i>P. medvedevii</i> Rubtz.	Atropatan	Kserofit
11.	<i>P. caucasica</i> Fed. <i>P. c. var. schuntukensis</i> Tuz	Atropatan	Mezofit
12.	<i>P. megrica</i> Gladkov.	Atropatan	Mezokserofit
13.	<i>P. pseudosyriaca</i> Gladkov.	Atropatan	Mezofit
14.	<i>P. georgica</i> Kuthath.	Atropatan	Kserofit
15.	<i>P. serotina</i> Rehd.	Atropatan	Mezokserofit

Cədvəldən aydın olur ki, Atropatan coğrafi areal sinfi 9 növlə təmsil olunur və ümumi floranın (60%) təşkil edir. Qarabağ coğrafi areal sinfi 3 növlə (20%), Şərqi aralıq dənizi, Avropa və İran coğrafi areal sinifləri isə monotipdir.

Nadir növlərin bitki örtüyünün genofondu kimi mühafizəyə ehtiyacı vardır. Nəyi, harada mühafizə etmək üçün birinci növbədə onun “ünvanı” məlum olmalıdır. Aşkar olunmuşdur ki, əksər nadir növlər təcrid olunmuş areala malik olub, əsasən ekotoplarda yüksək dərəcədə ixtisaslaşmışdır. Növlərin statusunu müəyyən edərkən hər şeydən əvvəl onların təbiətdəki müasir vəziyyəti, limitləşdirici faktorları və digər kriteriyaları dəqiqləşdirilərək, müvafiq kateqoriyalardan birinə daxil edilir (şəkil 1).

Şəkil 1. *Pyrus voronovii* Rubtz.

Pyrus syriaca, *P. voronovii*, *P. raddeana*, *P. zangezura*, *P. medvedevii*, *P. megrica* növləri bitdiyi ərazilərdə tək-tək rast gəlindiyindən təbii ehtiyatı azdır və Naxçıvan MR-in, *P. salicifolia* isə Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ının II cildinə daxil edilmişdir [5].

Onu da qeyd edək ki, *P. salicifolia* növü Şahbuz rayonunun Batabat, Biçənək, Şərur rayonunun Tənənəm (Ayı dərəsi), Qaraquş, Ordubad rayonunun Urmus, Pəzməri, Kotam və Kilid kəndləri ətrafında yayılmışdır və təbii ehtiyatı çoxdur (şəkil 2).

Şəkil 2. *Pyrus salicifolia* Pall.

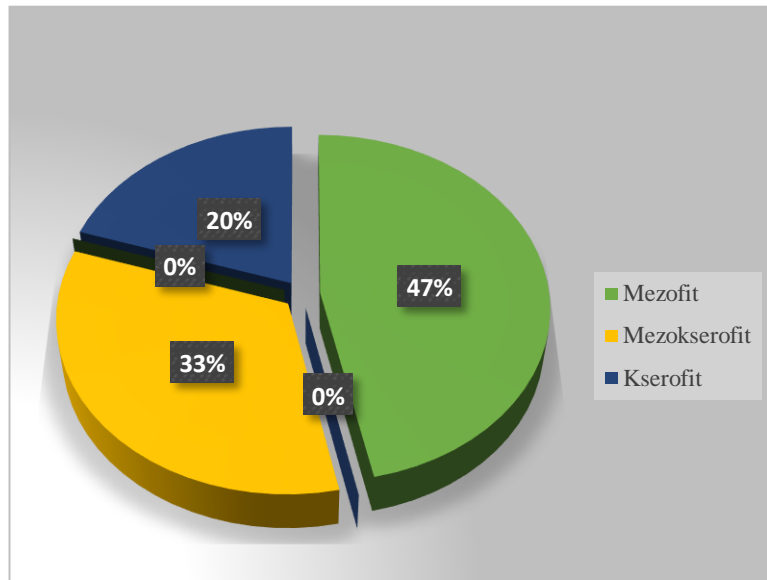
Pyrus acutiserrata növü Cənubi Qafqaz endemidir. Bu növə Şahbuz rayonunun Badamlı və Kükü kəndlərinin ətrafında, eyni zamanda Kükü dağının ətəklərində tək-tək və ya talalar şəklində söyüdyarpaq armud, yidə, yemişan, alça, itburnu ağac və kolları ilə birlikdə rast gəlinir. Meyvəsinin formasına görə Suriya armuduna (*Pyrus syriaca*) oxşayır, lakin ondan yarpağının aşağı səthinin keçəvari tükcüklüyünə və pazvarı əsasına görə fərqlənir.

Pyrus pseudosyriaca növü Qafqazın endem bitkisidir. Muxtar Respublikanın Şahbuz rayonunun Biçənək və Ordubad rayonunun Nürgüt kəndi ərazilərindəki meşəliklərdə, çay kənarlarında bu armudun daha böyük populyasiyalarına rast gəlinir. Naxçıvan dağlıq botaniki-coğrafi zonasında (1800-2000 m d.s.h.) meşəliklərdə palıd, alma, alça, yemişan və armudun digər növləri ilə birlikdə bitir. Əsasən, daha çox suriya və sallaq armud növləri ilə birlikdə dağların yamaclarına kimi qalxıb, meşə-kolluqları formalaşdırır. Azərbaycan və Naxçıvan MR florasına ilk dəfə Ənvər İbrahimov tərəfindən daxil edilmişdir [3]. Quraqlığa davamlı, istiyə və şaxtaya dözümlüdür. Aprelin axırları, mayın əvvəllərində çiçəkləyir, avqust-sentyabrda meyvələri yetişməyə başlayır.

Bitkilərin müxtəlif iqlim şəraitində geniş ərazilərə yayılmasında, müxtəlif ərazilərdə paylanması və müxtəlif qruplaşmalar əmələ gətirməsində su bir ekoloji faktor kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif rütubətlənmə dərəcələrinə malik ərazilərə uyğunlaşmalarına görə bitkilər bir-birindən fərqli ekoloji qruplara ayrılırlar.

Rütubətə qarşı münasibətlərinə və tələbatlarına görə mezofitlər hidrofittlərlə kserofitlər arasında aralıq bir yerə sahibdirlər. Mezofit bitkilər əsasən meşə, kolluq, subalp, alp bitkiləri olub *Pyrus* cinsi arasında çox yayılmışdır. Mezofitlərə *Pyrus syriaca*, *P. communis*, *P. nutans*, *P. voronovii*, *P. salicifolia* və s. kimi növlər daxildir.

Kserofit növlər quru ərazilərin bitkiləri olub, rütubət çatışmamazlığına qarşı müxtəlif uyğunlaşmalar qazanmışlar. Onlar quru və isti iqlim şəraitində yayıldıqları ərazilərdə çoxluq və müxtəliflik əmələ gətirirlər. Bu qrup bitkilərə səhra, quru çöl, tikanlı seyrek meşə, qayalıq və s. ərazilərdə yayılmış bitkilər aiddir. Kserofitlərə *Pyrus oxyprion*, *P. medvedevii* və *P. georgica* aiddir (diaqram 1).

Diaqram 1. *Pyrus* cinsinin ekoloji qrupları

Mezokserofit bitkilər mezofit və kserofit bitkilər arasında aralıq yer tutur. Bu bitkilərdən bəziləri, mənşəcə mezofit, düşdükləri ekoloji mühitə uyğunlaşaraq nisbətən kserofit həyat tərzini keçirdikdə mezokserofit bitkilər adlanırlar. Mezokserofitlərə *Pyrus raddeana*, *P. zangezura*, *P. megricakimi* növlər daxildir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində Naxçıvan MR ərazisində *Pyrus* L.cinsinin 15 növünün taksonomik tərkibi öyrənilmişdir, endem və “Qırmızı Kitab”a düşən növləri haqqında məlumat verilmişdir. Ekoloji qruplarına görə mezofit növlər 7 (47 %), kserofitlər 3 (20%), mezokserofitlər 5 (33 %) növlə təmsil olunur. Növlərin areal sinifləri üzrə təhlilə görə Atropatan coğrafi areal sinfi 9 növlə təmsil olunur və ümumi floranın (60 %) təşkil edir. Qarabağ coğrafi areal sinfi 3 növlə (20 %), Şərqi aralıq dənizi, Avropa və İran coğrafi areal sinifləri isə monotipdir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan bitki aləmi / A.M. Əsgərov. – Bakı: Elm, - 2016, - 444 s.
2. İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Gülçiçəkkimilər fəsiləsinin ağac və kolları / Ə.Ş.İbrahimov, M.Z.Piriyev, D.Ş.Qənbərov, - Naxçıvan, - 2012, - s. 25-32.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan MR florasının yabanı armud növləri / Azərbaycan Respublikası “Təhsil” cəmiyyəti, “Bilgi” dərgisi. Kimya, biologiya, Tibb, - 2004, № 2 (18), - s. 53-56.
4. Talıbov T.H. Naxçıvan MR-ın yabanı alma və armud növləri / T.H.Talıbov, Ə.M.İbrahimov, - Naxçıvan: Əcəmi, - 2007, - 46 s
5. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı / T.H.Talıbov Ə.Ş.İbrahimov, - Naxçıvan: Əcəmi, - 2010, - 676 s.
6. Talıbov T.H. Naxçıvan MR florasının taksonomik spektri / T.H.Talıbov, Ə.Ş.İbrahimov, - Naxçıvan: Əcəmi, - 2008, - s.131
7. Гроссгейм А.А. Анализ флоры Кавказа / А.А. Гроссгейм, - АзФАН СССР, - 1939, - 230 с.
8. Флора Азербайджана. Баку, 1954. V том,
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР) / С.К. Черепанов, - С. Петербург: Мир и семья, - 1995, - 990 с.

Ганбаров Д.Ш., Бабаева С.Р., Гулиева С.Г.

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ВИДОВ РОДА *PYRUS* L. ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье приведены сведения о таксономическом составе, классах географического ареала и экологических группах видов рода *Pyrus* L. семейства *Rosaceae*. Согласно исследованиям, род *Pyrus* включает 15 видов. Согласно фитогеографическому анализу, класс географического ареала Атропатана представлен 9 видами и составляет 60% от общей флоры. Класс географического ареала Карабаха представлен 3 видами (20%), а классы географических ареалов Восточного Средиземноморья, Европы и Ирана являются монотипными. Согласно анализу экологических групп, мезофиты представлены 7 видами, мезоксерофиты - 5, ксерофиты - 3 видами.

Ключевые слова: *Pyrus*, класс ареала, экологическая группа, таксономический состав, эндемичные виды

Ganbarov D.Sh., Babayeva S.R., Guliyeva S.G.

CURRENT STATE OF *PYRUS*. L SPECIES DISTRIBUTED IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article provides information on the taxonomic composition, geographic range classes, and ecological groups of species of the genus *Pyrus* L. of the *Rosacea* family. According to research, the genus *Pyrus* includes 15 species. Based on the phytogeographic analysis, the class of the geographical range of Atropatan is represented by 9 species and compose 60% of the total flora. The Karabakh geographic range consists of 3 species (20%), and the geographical classes of the Eastern Mediterranean, Europe and Iran are monotypic. Based on the analysis of ecological groups, mesophytes are represented by 7, mesoxerophytes 5, and xerophytes by 3 species.

Key words: *Pyrus*, areal class, ecological group, taxonomic composition, endemic species

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.XI.2019

